

Міністерство освіти та науки України

- Кафедра історії України Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
- Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Кафедра історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка
- за участю Одеського історико-краєзнавчого музею
Відділу археології Криму і Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології НАН України

**Збірка наукових праць
(за матеріалами конференції 14-15 березня 2024 року)
м. Одеса**

«Історична, краєзнавча та літературна Одещина»

Електронне наукове видання

**Кафедра історії України Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»**

**Кафедра історії України та спеціальних історичних
дисциплін Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова**

**Кафедра історії України Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка**

**за участю Одеського історико-краєзнавчого музею
Відділу археології Криму і Північно-Західного
Причорномор'я Інституту археології НАН України**

**ІСТОРИЧНА, КРАЄЗНАВЧА ТА ЛІТЕРАТУРНА
ОДЕЩИНА**

Збірка наукових праць

Електронне наукове видання

Одеса – 2024

УДК 94(477):(06)

У

Рекомендовано до друку кафедрою історії України
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол № 22 від квітня 2024 р.

Рекомендовано до друку вченою радою
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
Протокол № ... від2024 р.

Редакційна колегія:

К.і. н., доцент Сєкерська О. П. (Одеса) – *відповідальний редактор*

PhD Герасименко В. В. (Одеса) – *відповідальний секретар*

Д. і. н., професор Бабенко Л. Л. (Полтава)

Д. і. н. Бруяко І. В. (Одеса)

Історична, краєзнавча та літературна Одещина: збірка наукових праць / за ред. О. П. Сєкерської. Одеса, 2024. 151 с.

Збірка наукових праць присвячена важливим проблемам сучасної історичної науки, які стосуються історії Одещини та прилеглих українських територій. До неї увійшли публікації молодих дослідників, переважно з Одеси та Полтави, оприлюднені на I Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених, аспірантів та студентів, що відбулася 14-15 березня 2024 р. у ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Видання розраховане на вчених-істориків, викладачів, студентів і усіх, хто цікавиться історією та культурою України.

Рецензенти: д. і. н., професор Бачинська О. А.

д. і. н., професор Діанова Н. М.

Видано за редакцією авторів-здобувачів та наукових керівників

В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ <i>Малога Олексій, Діанова Наталія</i>	68
СКІФИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА ДАНИМИ АНТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ <i>Мунтян Вадим, Бруяко Ігор</i>	76
ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИКА ВІКТОРА РЕВЕГУКА <i>Нестеренко Тетяна, Бабенко Людмила</i>	81
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ВЕКТОРИ УРСР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1991 РОКУ: ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ КАНАДИ <i>Норенко Іван, Савченко Віктор</i>	86
ОБЛИЧЧЯ НЕПу В ОДЕСІ: ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗШАРУВАННЯ У 1920-х РОКАХ <i>Павлов Роман, Савченко Віктор</i>	90
ХОЛЕРА І ВОДОПОСТАЧАННЯ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ У ГУБЕРНСЬКИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ М. ПОЛТАВА) <i>Пешков Дмитро</i>	96
ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КУЛЬТИ ГРЕЦЬКОГО НІКОНІЯ <i>Родідял Дар'я, Скерська Олена</i>	105
НИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СПОРУД НА ПОЛТАВЩИНІ ЯК КЛЮЧОВА СКЛАДОВА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР В ПЕРІОД 1920-х – 1960-х РОКІВ <i>Сергієнко Вадим</i>	110
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ОДЕСИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ <i>Сердюк Володимир, Стаценко Дмитро</i>	118

Сергієнко В. Б.
аспірант спеціальності
032 Історія та археологія
Полтавський національний
педагогічний університет
імені В. Г. Короленка, м. Полтава

УДК 322:94(477.53)"1920/1960"

НИЩЕННЯ ПРАВОСЛАВНИХ СПОРУД НА ПОЛТАВЩИНІ ЯК КЛЮЧОВА СКЛАДОВА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР В ПЕРІОД 1920-х – 1960-х РОКІВ

Дане дослідження це спробу глибокого аналізу важливого аспекту історії України у ХХ столітті. Докладно розглядається період від 1920-х до 1960-х рр., коли радянська влада реалізувала активну антирелігійну політику. Стаття зосереджується на конкретному регіоні – Полтавщині, розглядаючи зруйнування православних споруд як ключовий елемент цієї політики. Автор досліджує масштаби знищень, методи та мотиви які лежали в основі цього процесу, враховуючи контекст соціокультурних та політичних трансформацій того часу. Автор намагається визначити, як це явище вписується в загальний контекст антирелігійних кампаній СРСР та як воно вплинуло на розвиток релігії в Україні.

Ключові слова: релігія, антирелігійна політика, пропаганда, церква, монастир, Полтавщина.

Протягом тривалого історичного розвитку релігія була невід'ємним складником життя українського народу. Радянський період завдав відчутних втрат українському суспільству та його матеріальній і духовній культурі, зокрема у сфері релігії. Цей комуністичний режим назавжди запам'ятався світовій громадськості категоричною нетерпимістю до будь якої конфесії. Історія нищення православних пам'яток на Полтавщині стала яскравим прикладом реалізації цієї політики.

Науковцями досліджувалися різні аспекти релігійного та церковного життя в УРСР у повоєнний період, що привело до появи та накопичення значного історіографічного доробку з даної теми. Дослідження історії релігії та функціонування релігійних інституцій у Полтаві та Полтавській області проводили М. Бака, В. Войналович, П. Воля, В. Пащенко та інші [1, 2, 4, 22]. Автори здебільшого зосереджувалися на дослідженні процесів закриття церков, зняття їх з реєстрації, ліквідації релігійних громад, становища та діяльності різних конфесій, аналізі політичних і правових засад антицерковної політики радянської влади, механізмах політичних репресій тощо.

З утвердженням радянської влади та установаження комуністичного режиму на українських землях була розпочата політика щодо релігійних організацій. Вона передбачала низку заходів, форм, механізмів закриття та знищення культових споруд по всій території УРСР. Було зруйновано видатні та унікальні архітектурні та культурно-історичні пам'ятки. Упродовж 1917 – 1940 рр. у м. Полтаві були закриті такі об'єкти: Хрестовоздвиженський монастир, Покровська церква при архієрейському будинку, Спасо-Преображенський собор, Успенська кафедральна церква, Миколаївська церква, Сампсонівська церква, Стрітенська церква, Великобудищанський жіночий монастир та інші.

На території Полтавщини антирелігійні заходи супроводжувалися закриттям, знищенням культових споруд, вилученням церковних цінностей, розкраданням храмового начиння, ліквідацією святих мощей. Наприклад, після закриття Стрітенської церкви у м. Полтава в 1937 р., було викрадено позолочений триярусний різьблений іконостас, кипарисові хрести під слюдою та сріблом, Євангеліє у гарній срібній палітурці, книга «Мінея» 1645 року й інші цінні рукописні пам'ятки.

У 1922 р. родинний склеп Апостолів у церкві Святого Спаса у с. Великі Сорочинці був зруйнований. Вилучено дорожочінні речі, золото та зброю [5, арк. 35].

Державно-партійне керівництво нехтувало питанням матеріально-технічного забезпечення та утримання культових споруд. Зокрема на початку 1923 р. було вилучено у релігійної

громади приміщення Покровської церкви у м. Полтава. Незважаючи на аварійний стан храму місцева влада не знайшла коштів на її відновлення. Це поставило під загрозу знищення цієї пам'ятки культової архітектури. У 1930 р. храм було закрито, а його приміщення передано під склад військового госпіталю [14, арк. 212].

Подібна практика використання культових споруд владою у господарських цілях мала місце і в інших регіонах Полтавщини. Зазвичай це обґрунтовувалося необхідністю проведення виставок або інших заходів, що демонстрували досягнення радгоспів та колгоспів. Наприклад, на місці Свято-Троїцького храму у Полтаві було організовано сільськогосподарські виставки. Так, у 1933 р. Успенський собор у м. Пирятин використовувався для зберігання зерна. А у приміщенні церкви Стрітення Господнього облаштували новостворений кінотеатр «Салют».

Низка православних споруд, такі як, Спасо-Преображенський монастир поблизу м. Лубни (1936 р.), Успенська кафедральна церква в Полтаві (1934 р.), Полтавський Преображенський кафедральний собор (1934 р.) були закриті. Разом зі знищеними церковними будівлями, влада навіть ліквідувала їх фотографічні зображення по музеях.

Друга світова війна та післявоєнна відбудова вплинула на державно-партійну політику щодо релігії. У другій половині 1950-х рр. розпочинається нова хвиля антицерковної боротьби. Після XXI та XXII з'їздів ЦК КПРС в січні-лютому 1959 р. та в жовтні 1961 р. відбувся поворот у ставленні до церкви. У своїх виступах М. Хрущов заявив про необхідність належного рівня свідомості всіх громадян для переходу до комунізму, а не лише потужної матеріально-технічної бази [12, с. 386].

Кінець 1950-х – початок 1960-х рр. характеризувався прийняттям низки постанов, які стали законодавчою базою для обмеження сфери діяльності церкви та «насильства» над віруючими. Так 16 жовтня 1958 р. була прийнята Постанова Ради Міністрів СРСР № 1959 «Про монастирі в СРСР», яка пропонувала скоротити кількість монастирів та церковних будівель. 28 листопада 1958 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих «святих

місьць»». Прийняття Постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством законодавства про культури» та відповідної постанови ЦК КПУ від 19 березня 1960 р. спричинило різке посилення антирелігійної кампанії, яка оголошувала рішучий наступ на «будь-які прояви релігійності» [9, арк.81].

Після промови М. Хрущова на січневому пленумі ЦК КПРС 1961 р., в якій він назвав недоцільним та ідеологічно хибним витрачання коштів на ремонт і реставрацію культових споруд-пам'яток, проявилось особливо нігілістичне та злочинне ставлення до цих споруд, що мали історичну, культурну та архітектурну цінність. «Коригування» списку пам'яток до державного реєстру, затвердженого постановою РМ УРСР від 24 липня 1963 р., призвело до включення лише 13 об'єктів з майже 50, які раніше були визнані пам'ятками архітектури, в Полтавській області. Це поставило під загрозу знищення такі визначні споруди, як Вознесенська (Пушкарівська) церква XVIII ст. у Полтавському районі, Богоявленська церква початку XX ст. у Глобинському районі, церква Різдва Богородиці XIX ст. в селищі Козельщина, Преображенський кафедральний собор XIX ст. у Полтаві та Мгарський монастир XVII ст. поблизу Лубен тощо [10, с. 80-83].

Радянське законодавство у сфері релігії зумовило прийняття заходів для зміцнення контролю всіх рівнів місцевої та державної влади над церквою. Було розпочато масове вилучення релігійних громад з реєстру, скорочення кількості церков та підвищення адміністративного тиску. У 1957 р. кількість православних церков скоротилася на 22 одиниці, у 1959 р. – на 287, а у 1960 р. закрили понад 850 храмів [19, арк. 2; 17, арк.7, 61; 21, арк.2].

У тих областях, де релігійна активність була найменшою, до початку 1960-х рр. було знято з реєстрації до 90% загальної кількості громад. Наприклад, у Запорізькій області з 108 церков залишилися діючими тільки 9. Однак, на заході України влада не змогла провести такі радикальні заходи через значний опір віруючих. Так, на Тернопільщині було закрито 36% храмів, а на Закарпатті – усього 17% [11, с. 337].

Особлива увага приділялася Полтавській області, де зосереджувалося 62% усіх культових споруд республіки. В регіоні було здійснено масштабну руйнацію церков, що робило Полтавщину однією з перших областей за кількістю закритих храмів. Упродовж 1955 – 1965 рр. було закрито 90% храмів, які існували на території області. У період з 1959 по 1964 рр. було ліквідовано 199 релігійних громад, знесено 50 церков і скорочено кількість православного духовенства більш ніж удвічі. Багато парафій, що не мали можливості постійного обслуговування, зараховувались до категорії «недіючих» і підлягали негайній ліквідації [4, с. 260-261; 2, с. 243].

Більшість культових споруд, включаючи унікальні пам'ятки, були знищені назавжди, зокрема Всіхсвятська (знаходилась біля парку імені І. П. Котляревського), Покровська (район Павленки), Преображенська церква (сучасна вул. Новий Базар). У 1960 р. Полтавською міськрадою було прийнято рішення про закриття Преображенської церкви «на прохання трудящих міста та області». Вона знаходилася на території Центрального колгоспного ринку, що, за даними міської влади, заважала будівництву критого ринку, а також нормальній роботі. Прихожани нібито ускладнювали роботу таксомоторного парку та створювали небезпеку для дорожнього руху [1, с. 201].

Єпископську кафедру Свято-Успенського собору було перенесено до Макарівської церкви м. Полтава. Саму було знесено у 1962 р. У березні 1962 р. Секретар обкому Компартії України М. Кириченко повідомив старшого інспектора Ради у справах РПЦ О. Пашкіна, що «споруда кафедрального собору буде капітально переобладнана під торговельний павільйон у відповідності з ансамблем критого центрального колгоспного ринку». Більшість культових пам'яток, включаючи унікальні споруди, було знищено назавжди [16, арк. 8-9].

Якщо на початку 1958 р. у регіоні нараховувалося 262 церкви та молитовних будинки, що знаходилися у користуванні православних громад (переважна більшість із них – 235, була розташована у сільській місцевості), то на 1 січня 1965 р. на державному обліку їх залишилося лише 62 [7, арк. 74; 17, арк. 1]. У Полтаві залишалася діючою тільки одна Спаська церква.

Починаючи з середини 1960-х рр. масштабного наступу на церкву не спостерігалось. Проте, зберігався курс на повне викорінення релігії з життя населення та атеїстичну пропаганду. Раніше зачинені храми не відкривалися. Не проводилось належного фінансування культових пам'яток, продовжувалась планомірна політика зі скорочення кількості існуючих храмів і монастирів. На 1975 р. в області вже нараховувалося сім «безрелігійних районів» (колишні – Гребінківський, Кременчуцький, Машівський, Полтавський, Решетилівський, Чутівський, Шишацький), на території яких не діяло жодної церкви чи молитовного будинку [18, арк. 33-34].

Незважаючи на системну антирелігійну кампанію партійно-державного керівництва церква відіграла значну роль серед віруючих Полтавщини. Прихожани продовжували відвідувати церкву та дотримуватися релігійних звичаїв. Наприклад, під час храмового свята 22 травня 1958 р. біля церков у с. Сарах, с. Крутьках та с. Малих Будищах Гадяцького району Полтавської області зібралось близько 3 тисяч осіб, серед них понад 600 – молодь та діти [6, арк. 242].

Достатньо високим залишався рівень релігійності населення. Наприклад, в Опішнянському районі Полтавської області у 1958 р. було охрещено 89% новонароджених і з відправленням релігійних обрядів поховано 77% всіх померлих, тоді як у Кобеляцькому районі у 1963 р. – відповідно 67% і 70% [8, арк. 39-42]. Збільшення кількості релігійних обрядів спостерігалось в цей період також в інших областях та регіонах УРСР [20, арк. 7, 61].

Таким чином, упродовж 1920-1960-х рр. антирелігійна кампанія державно-партійного керівництва призвела до значного скорочення православних споруд Полтавщини, послаблення впливу духовенства та руйнації культурно-архітектурний комплексу регіону. Масштабна антирелігійна кампанія порушила громадянські права та свободи віруючих. Проте встановити суто атеїстичне світосприйняття серед населення повністю подолати його релігійність так і не вдалося.

Список використаних джерел

1. Бака М. В. В роки повоєнної відбудови та «відлиги» (1945-1965). *Полтава. Історичний нарис* / М. В. Бака, М. І. Лахижа. Полтава, 1999. С. 190-210.
2. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996. С. 423.
3. Войналович В. Доля Полтавського Преображенського Кафедрального собору в період антирелігійної кампанії на рубежі 50-60-х років. *Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Матеріали. Полтава, 1994. С. 134-137.
4. Воля П. До питання про знищення православних церков Полтавщини. *Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Матеріали. Полтава, 1994. С. 260-261.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 3121. Оп.1. Спр.57.
6. ДАПО. Ф. 4085. Оп. 16. Спр. 201.
7. ДАПО. Ф. 4085. Оп. 4. Спр. 228.
8. ДАПО. Ф. 7055. Оп. 7. Спр. 73.
9. ДАПО. Ф.П-15. Оп. 1. Спр. 1723.
10. Журавель Г. Громадські ініціативи в збереженні пам'яток церковної архітектури на Полтавщині (1960-90-ті роки). *2000-ліття християнства – слава віка в історії людства*: Матеріали наук. читань, 4 січня 2000 року. Полтава, 2000. С. 80-83.
11. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / за ред.: А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. С. 537.
12. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Т. 3: Православ'я в Україні / ред. кол.: А. Колодний та ін. Київ: Український центр духовної культури, 1999. С. 450.
13. Полтава. Історичний нарис. Полтава, 1999. С. 259-261.
14. Центральний державний архів вищих органів та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 2. Спр. 456.
15. ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162.
16. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп.1. Спр. 323.
17. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп.1. Спр. 433.
18. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 9.

19. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 151.
20. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 188.
21. ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 200.
22. Пащенко В. О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940–початку 1990-х років. Полтава, 2005. 631 с.